

М. І. Козюбра

ПРАКТИЧНА
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Монографія

Київ
«ДУХ І ЛІТЕРА»
2024

УДК 340.12+341.231.14
К595

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету
«Києво-Могилянська академія», протокол № 17 від 05 жовтня 2023 року*

Козюбра М. І.

К595 Практична філософія права: Монографія.

— К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. — 496 с.

ISBN 978-617-8262-55-6

Монографія присвячена аналізу філософсько-практичних аспектів складного, багатобарвного, багатовимірного і все ще значною мірою утаємниченого феномену права. Під цим кутом зору у ній здійснена спроба поглибленого осмислення онтологічної, гносеологічної та аксіологічної природи права, його взаємозв'язків із наукою, релігією, мораллю і мистецтвом. Основна увага зосереджена на демонстрації того, як «працюють» надбання філософії права у процесі практичної юридичної діяльності. З цією метою у монографії використані рішення конституційних судів, Європейського Суду з прав людини й інших судів.

Для науковців, юристів-практиків, науково-педагогічних працівників вищих правничих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, магістрантів зі спеціальностей «Право» і «Міжнародне право», усіх тих, хто цікавиться філософією права та можливостями її практичного застосування.

УДК 340.12+341.231.14

Рецензенти:

Ткачук М. Л. — докторка філософських наук, професорка, декан факультету гуманітарних наук, професорка кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужена діячка науки і техніки України.

Кельман М. С. — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», заслужений діяч науки і техніки України.

ISBN 978-617-8262-55-6

© Козюбра М. І., 2024
© «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024

ЗМІСТ

Передмова автора	7
<i>Розділ перший. Філософія права, правознавство і наука:</i> спільні риси та відмінності	27
1.1. Існуючі підходи до інтерпретації співвідношення філософії права і правознавства із наукою	29
1.2. Еволюція поглядів на науку та особливості соціально-гуманітарних наук.	32
1.3. Риси філософії права, що споріднюють її з наукою	38
1.4. Відмінності філософії права від науки.	45
1.5. Чи має філософія права свій власний предмет?	52
1.6. Співвідношення філософії права і загальної теорії права.	58
1.6.1. Становлення філософії права та загальної теорії права	58
1.6.2. Загальна теорія права як наука та її відмінності від філософії права	64
1.7. Чи існують власне національні правнича наука і філософія права?	70
<i>Розділ другий. Онтологічні проблеми права,</i> <i>або Вчення про буття права.</i>	95
2.1. Поняття «буття» та його співвідношення з поняттям «реальність»	97
2.1.1. Поняття «буття»	97
2.1.2. Буття і реальність: співвідношення понять	100
2.2. Що таке право: реально існуючий об'єкт чи нерозгадана досі соціальна загадка?	102
2.2.1. Чому право можна віднести до соціально-історичних загадок?	102
2.2.2. Чи існує право в реальності?	110

2.2.3. Як пояснити, що за відсутності права як емпіричного об'єкта, єдиного його розуміння, а нерідко й самого слова «право» у лексиконі багатьох народів, одні і ті самі юридичні проблеми в різних правових системах вирішують переважно однаково?	123
2.2.4. Яка визначальна, фундаментальна властивість права, що характеризує його сутність?	133
2.2.4.1. Історія пошуку визначального для права.	133
2.2.4.2. Справедливість як визначальна ознака права, що уособлює його сутність	139
2.2.4.3. Що собою являє формула Г. Радбруха і чи можливо її застосовувати на практиці в українських реаліях?	148
2.2.4.4. У чому полягає відмінність від «Формули Радбруха» онтологічної структури права А. Кауфмана і теорії дуальності права Р. Алексі та яке значення вони мають для юридичної практики?	170
2.2.5. Чи є право і держава явищами однієї соціальної сутності?	191
2.2.5.1. Основні підходи до співвідношення права і держави та їх значення для з'ясування сутності цих явищ	191
2.2.5.2. Права людини і право як явища однієї сутності. Чи можна це сказати про державу?	203
2.2.5.3. Чи досягається повна гармонія між сутністю права і сутністю держави в умовах правової держави?	206

Розділ третій. Гносеологічні проблеми права, або Вчення про пізнання права

3.1. Поняття гносеології та її співвідношення зі спорідненими поняттями	219
3.1.1. Поняття гносеології та її основні напрями	219
3.1.2. Гносеологія та епістемологія: співвідношення понять	226
3.2. Чи є право виключно результатом пізнання?	228
3.3. «Наукове право»: закономірний наслідок розвитку науки чи фантазії філософів і правознавців ?	244

3.4. Наукова обґрунтованість нормотворчості: можливості та межі	255
3.5. Чи стосується права категорія істини?	262
3.6. Пошук істини в судовому процесі: спадок радянської епохи чи необхідна умова справедливого і неупередженого судового рішення?	277
3.7. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя	290

Розділ четвертий. Аксіологічні проблеми права,

або Право і цінності	309
4.1. Поняття цінностей	311
4.2. Право і релігія: що їх споріднює у сучасних несакралізованих правових системах?	316
4.3. Співвідношення права і моралі: принципова відмінність, сутнісна єдність чи «м'яка» автономність?	322
4.3.1. Співвідношення права і моралі в позитивістських концепціях.	323
4.3.2. Теорія «процедурного природного права» Л. Фуллера про «внутрішню мораль права» та її особливості	334
4.3.3. Р. Дворкін про спільне коріння моралі і права та його значення для розуміння права	339
4.4. Що споріднює право з мистецтвом?	349
4.4.1. Особливості мистецтва та сучасний стан дослідження його зв'язків із правом	349
4.4.2. Мистецтво нормотворчості: коли юристи безпосередньо причетні до цього процесу?	356
4.4.3. Мистецтво нормозастосування, або Чому учасників судового процесу часто порівнюють із правовими акторами?	363
4.4.4. Мистецтво юридичного тлумачення: у чому воно полягає?	373
4.4.4.1. Герменевтичний трикутник та його значення для юридичного тлумачення	384
4.4.4.2. Герменевтичне коло та можливості його використання в юридичному тлумаченні	396
4.5. Цінності у праві, цінність права та власне правові цінності: у чому полягають відмінності між цими поняттями?	405

4.6. Принципи права як один із найважливіших виразів власне правових цінностей і найпоказовіших проявів практичності філософії права	414
4.6.1. Існуючі підходи до розуміння принципів права.	414
4.6.2. Онтологічна природа принципів права	417
4.6.3. Епістемологічна природа принципів права.....	421
4.6.4. Класифікація принципів права.....	426
4.6.5. Універсальні принципи права.....	432
4.6.6. Цивілізаційні принципи права	443
4.6.7. Правосімейні принципи права, або Принципи права правових сімей	447
4.6.8. Національні принципи права: чи існують вони?	457
Замість післямови	460
Право в Україні: яке воно — космополітичне чи українське?..	460
Використана література	467
Contents	493

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Ця книга спочатку замислювалась як підручник із філософії права для студентів вищих юридичних навчальних закладів. Однак під час роботи над нею виявилось, що за своїм змістом вона виходить далеко за межі усталених уявлень про підручник як системний виклад основ знань із певної навчальної дисципліни, визначений її освітньою програмою і вимогами дидактики. Як зможе переконатися читач, книга містить не просто інформацію про основи знань із філософії права. Вона побудована в проблемному, часто навіть дискусійно-провокативному стилі, що спонукає не тільки майбутніх правників, а й передусім юристів — практиків і науковців ще раз замислитися над низкою складних питань, пов'язаних з осягненням багатовимірної, суперечливої і все ще утаємниченої природи права, відповіді на які я хоч і намагався дати, проте претендувати на їх повноту і беззаперечність не можу.

Інакше кажучи, у книзі переважають не так навчально-дидактичні, як дослідницько-діалогічні підходи, звісно, з використанням власного досвіду викладання філософії права для студентів магістерської програми правничого факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), що можна помітити вже у цій передмові.

Перше питання, що виникає у студентів, яким пропонується курс філософії права (у вітчизняних вищих юридичних навчальних закладах він здебільшого став вибіркоким), звучить доволі прагматично і навіть банально: навіщо потрібен цей курс, що він дає практикуючому юристу? Адже переважна більшість випускників пов'язують своє професійне майбутнє саме з практичною діяльністю.

Для такої постановки питання, більшою чи меншою мірою правомірного для будь-якої навчальної дисципліни, філософія

загалом і філософія права зокрема дають тим більше підстав. Цьому є кілька причин.

По-перше, філософія та її відповідні напрями, включаючи філософію права, традиційно сприймаються, тим паче студентами, як дисципліни абстрактні, умоглядні, відірвані від реального життя, які можуть зацікавити хіба що учених, та й то фахівців із фундаментальних галузей знань, але аж ніяк не практиків і навіть не представників галузевих і прикладних наук.

Не стану кривити душею: таке враження від філософії (філософії права в радянські часи взагалі не існувало) складалося і в мене в мої далекі студентські роки. Не можу сказати, що університетські професори і доценти, які викладали курс філософії (у її діалектико-матеріалістичному трактуванні, яке сьогодні небезпідставно піддається критиці за методологічну односторонність і неспроможність пояснити складність суспільних явищ, зокрема права), навіть із цим застереженням заслуговували на саркастичну оцінку, яку свого часу дав викладачам філософії відомий німецький майстер соціально-критичних афоризмів, письменник-сатирик і вчений епохи Просвітництва Георг Ліхтенберг. Він писав: «Я переконаний, що якби Бог коли-небудь захотів створити людину, якою її уявляють магістри і професори філософії, то цю людину довелося б того ж дня відправити в божевільню»¹. Ніхто зі студентів від філософії, звісно, не збожеволів, та й самі її викладачі переважно тверезо оцінювали можливості свого впливу на майбутню професійну долю слухачів.

Все пояснювалося доволі просто. Особливості філософського світобачення, які викладачі філософії намагалися донести до нас, студентів, здавалися тоді, як і багатьом нинішнім студентам, «надто високими зірками». Ці «зірки» через свою віддаленість від земних реалій, висловлюючись словами відо-

1 Lichtenberg G. Ch. und Kurt B. Aphorismen: in Einer Auswahl. Frankfurt am Main: Insel. 1976. Print. Insel Taschenbuch, 165; Лихтенберг Г. К. Афоризмы. Москва: Наука, 1965. С. 65.

мого англійського філософа і політичного діяча кінця XVI — початку XVII століття Френсіса Бекона, «не дають світла»¹. Тобто вони не спроможні додати ясності («світла») у вивчення нормативного матеріалу відповідної галузі права, до оволодіння яким переважно зводилося навчання студентів-правників, і стати в нагоді при вирішенні конкретних правових ситуацій.

По-друге, курс загальної філософії, який випускники правничих вишів попередніх років і сучасні студенти прослухали (якщо прослухали, оскільки цей курс у багатьох спеціалізованих вищих навчальних закладах сьогодні також став вибірковим) у перші роки свого перебування на студентській лаві, викладали, що цілком природно, фахівці з філософії. Якщо вони й торкалися проблем філософії права, то розглядали їх виключно під кутом зору загальної філософії, або ж, у кращому разі, її складової — соціальної філософії в одному ряду з філософією моралі, філософією культури, філософією економіки, філософією політики тощо, тобто залишаючись на ґрунті філософії. Не заперечуючи такого загальнофілософського погляду на філософію права, водночас не можна не помічати його обмеженості, відірваності від «правового ґрунту» зі всіма його особливостями. Це неминуче призводило до надмірної абстрактності курсу, яка, як зазначено вище, є однією з основних причин, чому у правників відсутня зацікавленість філософією.

По-третє, якщо не до саркастичного, то, принаймні, до скептичного ставлення до філософії заохочують особливості самої юридичної професії. Юристи традиційно (особливо ті, які представляють правові системи романо-германської або континентальної правової сім'ї) намагаються знайти відповіді на всі питання, що виникають під час вирішення конкретних правових ситуацій, виключно у нормах законів та інших нормативних актів. Звідси їх завищені очікування від законодавця та інших нормотворчих органів — формулювання максимально визначених, «математично вивірених» норм, їх логічної упорядкованості, узгодженості і несуперечливості, а від правни-

¹ Афоризми. Минск: Современный литератор, 1999. С. 90.

ків-науковців — чітких і однозначних дефініцій відповідних юридичних понять.

За класичною традицією (вже не тільки, власне, юридичною), яка досі поширена у вітчизняному правознавстві, це спроможна забезпечити тільки «справжня» наука, вільна від будь-яких впливів на процес наукового пошуку та його результати ціннісних установок, особистісного і професійного досвіду, ментальних та інших особливостей суб'єкта соціального наукового пізнання.

Юридична наука за такого підходу зводиться до аналізу специфічної системи соціальних норм, яка за усталеною позитивістською традицією й утворює право. Це знаходить свій вияв у систематизації таких норм, їх наукових узагальненнях, конструюванні відповідних понять, а також у сформульованих на основі наукових досліджень пропозиціях і рекомендаціях для нормотворчих і нормозастосовних органів¹. Кінцева мета юридичної науки за такою класичною моделлю полягає в отриманні істинних, що адекватно відображають об'єктивну правову реальність, знань. Їхній результат — це виявлення загальних закономірностей розвитку і функціонування держави і права та конструювання оптимальних механізмів втілення цих закономірностей у соціальну практику, зокрема через «переведення» дескриптивної, описувальної інформації у прескриптивну, приписуючу, тобто на мову норм законів та інших нормативних актів і їх неухильного виконання.

Цій меті здебільшого підпорядковане й викладання відповідних, особливо галузевих правничих дисциплін у юридичних навчальних закладах. У такому разі воно зводиться до дидактики, тобто до доведення до слухачів та засвоєння ними відповідного обсягу усталених правових знань переважно нормативного характеру. Це не заохочує їх до самостійного мислення, критичного аналізу чинного законодавства не тільки під кутом зору виявлення у ньому формально-логічних суперечностей, прогалин тощо, а й із більш широких людиноцентристських,

1 Юридическая энциклопедия. Москва: Юристь, 2001. С. 548–549.

ціннісних позицій, власних розмірковувань над проблемами світоглядно-правового характеру.

На цьому фоні філософія загалом і філософія права зокрема сприймаються як надто суб'єктивні (мовляв, скільки філософів, стільки й філософій), неусталені галузі знання, які не дають однозначно визначених дефініцій, тим паче не озброюють правників конкретними рецептами розв'язання правових спорів. Як не прикро, таке сприйняття філософії властиве не тільки студентам і юристам-практикам, а й інколи викладачам галузевих юридичних дисциплін, професійне формування яких відбувалося у руслі зазначених наукових традицій. Один із сучасних вітчизняних професорів — фахівців у галузі кримінального права пише: «Складається враження, що основне призначення філософії — заплутати вирішення понять і відношень, що нормально функціонують в реальному житті до втручання в них філософів»¹. Із цього висловлювання важко зрозуміти, про які «поняття і відношення» ідеться, та що мається на увазі під їх «нормальним функціонуванням». Адже історія знає чимало випадків, коли «нормальне функціонування понять і відношень» в одних історичних умовах ставало аномалією в інших. Достатньо згадати, наприклад, застосування тортур у період Середньовіччя, позбавлення пересічних громадян доступу до управління державою під час абсолютизму, встановлення безлічі доволі сумнівних у своїй більшості виборчих цензів у багатьох, навіть розвинених, країнах ще порівняно недавно, гендерну нерівність, що існує на законодавчому рівні у низці держав сьогодні, тощо.

Навряд чи можна говорити про безконфліктне «нормальне функціонування» таких понять, що стали наслідком бурхливого розвитку новітніх технологій у галузі мікробіології, генетики та медицини, як трансплантація, клонування, донорство тощо, та формування у зв'язку з цим, як вважає низка право-

1 Розовський Б. Після прочитання книжки про право в культурі: а чи є право у філософії права (полемічні розмірковування щодо деяких положень монографії О. Литвинова «Право як феномен культури: спроба філософського осмислення»). Філософія права і загальна теорія права. 2015. № 1–2. С. 501.

знавців, нового покоління прав людини — так званих соматичних прав (від грец. *soma* — тіло) — права на зміну статі, права на стерилізацію та ін. У цьому контексті навіть деякі усталені в юриспруденції поняття, такі, приміром, як право на життя, вимагають поглибленого правового осмислення, а часом і переосмислення (зокрема проблем, пов'язаних із юридичним захистом «ненародженого життя» і штучним перериванням вагітності — абортom, евтаназією тощо).

Пояснити все це виключно на основі традиційних, класичних підходів до науки безперспективно. І не тільки тому, що наука не всесильна, що з плином часу змінюються самі уявлення про неї, а й з огляду на те, що вона не єдина, а нині, як вважають деякі автори, й не основна форма знання. Вона не посідає того становища в системі світосприйняття і світорозуміння, яке їй приписувалося в епоху сцієнтизму, коли наукова форма сприйняття світу вважалася найдосконалішою і протиставлялася всім іншим, позанауковим формам його освоєння. Без їх залучення до пояснення багатогранності, багаторівневості і багатовимірності права, тобто наповнення цих термінів, що не тільки широко використовуються у правничій літературі, а й входять в обіг майбутніх правників вже з перших років їх навчання в юридичних вишах, зрозуміти право як специфічний регулятор та особливий спосіб духовно-практичного освоєння навколишньої дійсності неможливо. Цього можна досягти лише на основі включення у цей процес філософії права, яка ґрунтується як на пізнанні, так і на ціннісно-духовному розумінні відповідних правових явищ і процесів. Саме вона спроможна залучити слухачів до мислення роздумів, розмірковувань, діалогу, толерантного ставлення до думок та позицій опонентів, запропонувати, якщо не конкретні рецепти, то напрями пошуку шляхів розв'язання складних і неординарних життєвих ситуацій, з якими все частіше доводиться мати справу юристам-практикам у сучасному нелінійному і глобалізованому світі, в якому тісно переплетені закономірні і випадкові зв'язки, результати наукових досліджень, цінності і норми.

По-четверте, говорячи про причини недовіри до філософії загалом і філософії права зокрема, не можна оминати увагою такого чинника, як порівняно давно запроваджена в юридичних навчальних закладах (за аналогією з іншими, причому не лише вітчизняними) спеціалізація студентів.

Головні пріоритети абсолютної більшості майбутніх правників сьогодні — це не сфера наукової діяльності (на жаль, її престиж порівняно з попередніми десятиліттями суттєво знизився), тим паче не заняття «філософствуванням», а насамперед — практичні аспекти юридичної діяльності. Акценти у цих пріоритетах у сучасних умовах розставляє ринок юридичної праці. Його закони на перший план висувають запит на найбільш дефіцитні правничі спеціальності. Нині це комерційне (господарське) право, банківське право, інформаційне право, медійне право, ІТ-право та ін. Прагнення до оволодіння цими прикладними галузями в межах відповідної спеціалізації цілком зрозуміле. Бути кваліфікованим фахівцем у всіх галузях права, на відміну від попередніх, далеких вже часів, сьогодні нереально.

Проте той же ринок юридичної праці стає дедалі насиченішим і динамічнішим, що неминуче вносить корективи у названі пріоритети. Встигати за змінами у ньому, навіть досконало освоївши одну з дефіцитних на час навчання спеціальностей (галузей права), надзвичайно складно. Для того щоб бути постійно затребуваним на ринку юридичної праці, одних знань із конкретних галузей права, навіть відносно нових і популярних, недостатньо.

За всієї необхідності спеціалізації, надмірний ухил на неї має істотні недоліки — зростаючу обмеженість поля зору вузьких спеціалістів на проблеми, що все більше ускладнюються. Як слушно зазначав свого часу відомий французький компаративіст Рене Давид, «сутність підготовки юриста не в тому, щоб він завчив напам'ять і в дрібницях чинні зараз норми; навряд чи це знадобиться йому через десять років у професійній роботі, для якої більша частина цих норм стане непотрібною. Але йому важливо зрозуміти сутність права як загальнолюдського,

наднаціонального явища. Ту сутність, яку неможливо свавільно змінити розчерком пера національного законодавця»¹.

На жаль, чимало (якщо не більшість) викладачів галузевих правових дисциплін за попередньою радянсько-позитивістською традицією пов'язують право та зміни до нього саме з «національним законодавцем», а не з загальнолюдською, універсальною сутністю права. Про це свідчать як назви галузевих правових дисциплін — «Адміністративне право України», «Цивільне право України», «Кримінальне право України» тощо, так і, особливо, їхній зміст, який зводиться, як правило, до аналізу відповідної галузі національного законодавства (передусім кодексів), а не особливостей галузей вітчизняного права в контексті універсальних принципів певної галузі та тенденцій її розвитку у сучасному світі (чи, бодай, у правовій сім'ї континентального права). Такого вузько прагматичного підходу до інтерпретації права може «вистачити» хіба що для вирішення простих справ, коли нормозастосовний процес відбувається відповідно до його формалізованих стадій, відомих ще з курсу теорії держави і права (так цей курс досі іменується у більшості вітчизняних, особливо комерційних, правничих закладах вищої освіти). «Філософствування» для таких формально-логічних операцій справді може бути недоречним. Проте ситуація суттєво ускладнюється, коли нормозастосовувач стикається зі справами неординарними, складними, вирішення яких вимагає від нормокористувача (судді, адвоката, прокурора) нестандартних підходів.

Сьогодні, в умовах нових викликів, породжених, зокрема, науково-технічним прогресом, надзвичайно високим динамізмом суспільного життя та відповідно до цього хронічним незбігом законодавства із ритмом життя, відставанням від його потреб, нестримним зростанням масиву нормативних актів та неминучою за таких обставин їхньою суперечливістю, а й інколи навіть хаотичністю, можливість виникнення вказаних ситуацій зростає. Актуально у зв'язку із цим звучать слова одного

1 Давид Р. Основные правовые системы современности / пер. и вступ. ст.: В. А. Туманов. Москва: Прогресс, 1988. С. 86.

з основоположників соціологічної теорії права — школи «живого права» Євгена Ерліха: «Неможливо <...> зафіксувати все право в законах та інших нормативних актах. Накопичену масу нормативного матеріалу не може вивчити жоден юрист навіть у межах однієї держави й окремої галузі, не позбувшись при цьому розуму. Зміст життя завжди значно багатший. Бажання вмістити все його багатство в законах таке ж малорозумне, як і бажання зупинити струмок у калюжі»¹.

У контексті сказаного варто навести висловлювання ще одного відомого німецького філософа XIX століття Артура Шопенгауера. «Емпіричні науки, коли ними займаються тільки заради них самих без будь-якої філософської мети, подібні обличчя без очей»².

По суті, аналогічна думка, щоправда, у дещо іншому контексті — надмірного захоплення юридичної освіти в США 60–70 років минулого століття практичним освоєнням юридичних спеціальностей (що, як зазначалося, в Україні продовжується), без урахування філософсько-методологічного підґрунтя (у широкому культурологічному його баченні), висловлена сучасним американським філософом і теоретиком права, основоположником правового економізму (теорії економічного аналізу права), федеральним суддею США Річардом Познером³.

Мета філософії права полягає у тому, щоб піднятися над емпірикою, подивитися на складний світ права глибше і ширше, не обмежуючи його аналізом законодавства⁴.

1 Ehrlich E. Die Sociologie des Rechts. Berlin, 1986. S. 243; Эрлих О. Социология права. Российский ежегодник теории права. 2008. № 1. С. 595.

2 Афоризмы. С. 91.

3 Posner R. A. Frontiers of Legal Theory. Cambridge, Mass; London, Harvard, 2001. Print. P. 4–7; Познер Р. А. Рубежи теории права / пер. с англ. Второе издание. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2020. С. 6–7.

4 У перше десятиріччя становлення конституційної юстиції в Україні з метою ознайомлення з досвідом діяльності конституційних судів інших країн, зокрема одного з найавторитетніших із них — Федерального Конституційного Суду Німеччини (ФКС Німеччини) — доволі часто проводилися спільні українсько-німецькі колоквиуми з питань конституційного права та конституційного судочинства. На них обговорювали різні питання, які стосувалися проблем як конституційного права і конституційної юрисдикції, так і споріднених із ними галузевих проблем. Дев'ятий такий колоквиум був присвячений пробле-

Зрештою, зламати все ще поширений застарілий стереотип, згідно з яким фаховий юрист — це той, хто добре знає законодавство та вміє «виводити» з нього за допомогою логічних операцій (дедукції) відповідні йому «законні» рішення.

Не заперечуючи загалом потреби у знанні законодавства та володінні прийомами його логічного аналізу, водночас важливо усвідомлювати, що право не зводиться виключно до раціоналізму з притаманною йому формальною логікою. Без його осмислення з позицій *цінностей*, визначальними серед яких є *людина, її гідність, невідчужувані права і свободи*, зрозуміти сутність права та правове життя у всій його повноті й багатоманітності, а отже, стати високопрофесійним фахівцем, неможливо.

Звісно, аби філософія права досягала цієї мети, вона має змінюватися сама. «Епоха великих змін» у всіх сферах життєдіяльності людини та суспільства, духовних та ідеологічних орієнтирах, змісті фундаментальних цінностей, яка настала разом із відновленням Україною незалежності, не оминула філософії, зокрема і відродженої філософії права. Відмова від моністичного матеріалістичного підходу до пізнання і розуміння правових явищ та від негативного ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, дали змогу збагатити уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання і способів світосприйняття.

Однак більш практично орієнтованими від зміни світоглядних основ ні загальна філософія, ні філософія права досі не

мам співвідношення конституційного і кримінального права у боротьбі зі злочинністю, зокрема тероризмом.

Його матеріали опубліковані у «Віснику Конституційного Суду України» № 2/2005. Вони яскраво демонструють суттєві відмінності у методологічних підходах до аналізу вказаної проблематики між німецькими й українськими фахівцями. Якщо німецькі фахівці основні свої зусилля зосередили на філософському осмисленні проблем свободи і безпеки у зв'язку з тероризмом, захисту фундаментальних прав людини і забезпечення людської безпеки від злочинності, пошуку шляхів і способів їх оптимального поєднання, то українські — переважно на коментуванні вітчизняного законодавства, спрямованого на боротьбу з тероризмом.

стали. Вони, як і раніше, залишаються відірваними від практичних проблем життя загалом і юриспруденції зокрема. Це дало підстави деяким філософам і представникам загально-теоретичного правознавства говорити про наявність кризи у загальній філософії та філософії права, а іноді навіть про занепад «правничого філософствування» у багатьох країнах континентальної Європи¹.

Подолання цієї кризи не означає зведення філософії права до традиційного для юристів «понятійного аналізу», тобто до «аналізу структури права як системи встановлених авторитетом правил поведінки, його складових і передусім правових норм, поряд з аналізом загальних юридичних понять», у чому один із лідерів сучасної нормативістської юриспруденції у світі, аргентинський учений-правознавець українського походження Є. В. Булигін вбачає «основне завдання філософії права», її сутність². Фактично це означало б повернення філософії права (хай під новою назвою «аналітичної філософії права») до юридичної догматики.

За всієї важливості догматичного методу у праві, воно не повинне перетворюватися на догму, яка завжди вступає у суперечність із мінливим і динамічним світом, перешкоджає утвердженню всього нового і прогресивного. Догма — це лише один, до того ж невизначальний чинник в еволюції права. Право ж — це передусім дух, який становить глибинну основу і рушійну силу його розвитку.

Мало придатним для подолання вказаної кризи є також підхід, згідно з яким філософське осмислення світу правових явищ має будуватися виключно на основі звичайної юридичної практики — аналізу фактів, їх узагальнення, систематизації тощо та вирішенні конкретних практичних завдань, тобто на базі особливостей світосприйняття, притаманних науці.

1 Varga C. Contemporary Legal Philosophising. Budapest: Szent Istvan Tarsulat, 2013. P. 294–295.

2 Булыгин Е. В. Избранные работы по теории и философии права / пер. с англ., нем., исп. Санкт-Петербург: Алет-Пресс, 2016. С. 12–13.

Філософія права не повинна перетворюватися не тільки в юридичну догматику, чи навіть аналітичну юриспруденцію, а й підміняти собою конкретні юридичні науки. Вона ніколи не стане засобом вироблення готових відповідей на питання, які постають перед практикуючими юристами та правознавцями — науковцями в конкретних галузях юридичної науки. Пошук відповідей на такі питання — це завдання цих наук. Філософія права має залишатися філософією з притаманними їй методами й особливими механізмами сприйняття і пояснення світу права. Проте надавати світоглядні орієнтири для пошуку шляхів розв’язання складних питань, що виникають у сучасному правовому житті, філософія права не тільки може, а й зобов’язана.

Для цього вона (принаймні у її юридичному варіанті¹) має перебороти абстрактне «філософствування», яке нерідко зводиться до механічного перенесення філософських конструкцій у правову теорію, тобто не полишати ґрунту права, причому права не у його ортодоксальному юридико-позитивістському розумінні, яке все ще не подолано у вітчизняній, зокрема й філософській літературі². Інакше кажучи, філософія права має стати складовою практичної філософії, на що цілком слушно звертають увагу як західні, так і деякі вітчизняні філософи.

Введення у вжиток поняття «практична філософія» належить видатному німецькому філософу Іммануїлу Канту, для якого основою її практичності виступав «практичний розум», індикатором котрого своєю чергою він вважав свободу.

1 За номенклатурою спеціальностей із захисту кандидатських і докторських дисертацій, яка існувала до недавнього часу в Україні, філософія права, хоч і належала до юридичних наук (під шифром спеціальності 12.00.12), проте фактично поділялася на «юридичну філософію права» і «філософську філософію права», оскільки здобувачі наукових ступенів могли захищатися на здобуття наукового ступеня (кандидата чи доктора) як юридичних, так і філософських наук. Більш-менш чітких критеріїв, за якими присуджувалися ці наукові ступені, не існувало. По суті, визначальним у таких випадках був не зміст дисертацій, а спеціальність здобувача за отриманим університетським дипломом.

2 Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, А. О. Блаумейстер та ін. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків: Фоліо, 2018. С. 513.

1.1. Існуючі підходи до інтерпретації співвідношення філософії права і правознавства із наукою

Одне з перших і основних питань, без з'ясування якого складно визначити місце філософії права в системі знань та її значення для поглибленого осмислення права, інших правових явищ і процесів — це питання про відносини філософії права і правознавства з наукою та їх особливості (спільні риси та відмінності). На перший погляд сама постановка цього питання може виглядати дивною. Адже у вітчизняній юридичній літературі віднесення правознавства до категорії наук не викликає сумнівів: будь-який підручник із загальної теорії держави і права та галузевих юридичних дисциплін традиційно починається із характеристики відповідної цій дисципліні галузі юридичної науки та її місця в системі інших наук. Юридичну науку і правознавство розглядають як тотожні поняття.

Дещо складнішими є відносини філософії з наукою. Хоча ще з радянських часів у філософській літературі утвердилася думка про науковість філософії, тобто віднесення філософських знань до наукових, сьогодні такий сцієнтистський підхід до інтерпретації епістемологічної природи філософії не виглядає безсумнівним. Її зв'язки з наукою інтерпретують обережніше¹, що, утім, не перешкоджає розгляду філософії як особливої науки². Попри те, що в історії філософії XIX–XX століть не раз висловлювалася думка, що філософія — це не наука, що вона починається там, де наука закінчується (Ф. Ніцше, А. Бергсон, М. Гайдеггер, М. Бердяєв та ін.), яку підтримують і деякі сучасні філософи, погляд на філософію як науку за усталеною традицією (здебільшого без будь-якого додаткового обґрунтування) переважає у сучасній вітчизняній філософській літературі. Подібна ситуація має місце також у зарубіжній пострадянській філософії.

1 Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. С. 191.

2 Там само. С. 199.

ці застарілі, не підтверджені історією, світоглядні позиції нового покоління правників (до того ж за наявності багатьох літературних джерел, в яких вони піддаються обґрунтованій критиці), безперечно, не варто.

У суспільствознавстві доречніше говорити про взаємодію різних чинників — політики й економіки, релігії й ідеології, науки й культури, права й моралі, географічних й національних особливостей, міжнародного середовища тощо без розчленування їх на «причини» і «наслідки», «первинне» і «вторинне». Це зовсім не означає, що якісь із цих чинників не можуть бути важливішими за інші: економічні — більш вагомими в одні епохи і в одних регіонах світу, політичні — у других, релігійні — у третіх, правові — у четвертих і т. ін. Визначальне ж значення в усі часи і в різних регіонах світу має спосіб взаємодії цих чинників¹.

2.2.5.2. Права людини і право як явища однієї сутності. Чи можна це сказати про державу?

У зв'язку із наведеним, плідними видаються думки деяких істориків про необхідність розрізнення кількох самостійних вимірів історичного процесу, що співіснують у часі, зокрема технічного, економічного, політичного². До них, безперечно, слід додати й правовий.

Технічний вимір визначається рівнем розвитку техніки і технологій; економічний — ступенем розвитку ринкових товарно-грошових відносин; політичний — рухом від традиційного суспільства, побудованого на жорсткій ієрархії, до заснованого на демократичних засадах громадянського суспільства. Для правового виміру визначальним є ступінь визнання, розвитку і забезпечення прав і свобод людини, їх значення для права (об'єктивного) та обмеження ними державної влади.

1 Берман Г.-Дж. Право і революція. Формування західної традиції права. С. 397.

2 Див., наприклад: Кульчицький С. Перша світова війна: початок XX століття, що закінчилося ...1991 року. Дзеркало тижня. № 32 (507). 14 серпня 2004 року.